

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”
16 жовтня 2023 р.

КИЇВ
2025

Степаненко Н. О.

ЧОТИРИ УКРАЇНСЬКИХ КЛЕЙМА XIX — ПОЧАТКУ XX СТ. НА СТОЛОВОМУ СРІБЛІ З ФОНДІВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Введено до наукового обігу музейні предмети, виготовлені на території України в середині XIX — на початку XX ст., наводиться інформація, щодо вірогідної інтерпретації клейм на цих предметах та нових розвідок про історію розвитку фабрики срібних виробів І. Заходера.

Ключові слова: посуд, клеймо, фабрика срібних виробів, Ізраїль Заходер.

Дослідження предметів збірки срібного посуду Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі ДНІМ) виявило присутність дуже малої кількості речей, виготовлених українськими виробниками. Таких предметів всього чотири. Але їх оприлюднення важливе для формування бази пам'яток, що свідчать про майстрів срібної справи, які мали дрібні майстерні та великі виробництва на українських теренах.

У колекції нашого музею представлені предмети з клеймами "ФЛГ", "ДФ. РК", а також клейма "ИЕЗ" та "НИЕЗ" фабрики Ізраїля Заходера.

Найдавніше клеймо з перелічених — це іменник "ФЛГ" невідомого майстра на столовій виделці, яку виготовлено 1858 р. у Житомирі, про що свідчить присутнє поруч з іменником клеймо з гербом міста (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, № 423, с. 160), а також датоване клеймо житомирського пробіра Якова Давидова (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, № 429, с. 160). Щодо самого музейного предмета, то це зовсім не видатна річ. Звичайна чотиризуба виделка (рис. 1) з держакм дизайну "скрипка", декор на предметі відсутній. Основну цінність тут становлять саме клейма (рис. 2). Іменник "ФЛГ" досі не зареєстрований в жодному з опублікованих довідників навіть з позначенням "невідомий майстер". Авторці статті лише один раз трапилось побачити подібне клеймо на сторінках інтернет-аукціону. То був той самий набір з іменника, міського та пробірного клейм на столовій ложці, що і на музейній виделці. Лот було продано 17. 03. 2021 року з Москви¹. Дешифрування імені майстра поки що неможливе. Складність полягає не лише у тому, що профільні звітні документи пробірних палаток нині здебільшого зберігаються у центральних російських архівах і поки що не є досяжними,

¹ URL: <https://meshok.net/item/228354958-Ложка-столовая-серебряная-Серебро-84-пробы-1858-год-Редкое-клеймо-Житомир>

Рис. 1. Виделка столова. Житомир. 1858 р. Майстер «ФЛГ».

Рис. 2. Клейма на столовій виделці.

але й тому, що Житомирська палатка клеймувала, щонайменше до 1859 р., не лише власне житомирські вироби та предмети з інших містечок Волинської губ., а й срібло з Бердичева, хоча з 1845 р. Бердичів був перепідпорядкований Київській губ. (Мальцева 2012, с. 291). Тому майстер “ФЛГ” міг мешкати і не в Житомирі. Не сприяє точній атрибуції і той факт, що довідково-статистичні видання середини XIX ст. містять дані лише про загальну кількість ремісників тієї або іншої професії, але не мають поіменного адресного переліку майстерень та майстрів. То ж залишаємо монограміста “ФЛГ” житомирянином до остаточного можливого з’ясування.

Далі у переліку клейм розглянемо три предмети єврейського ритуального посуду. Перший — це кидушна чарочка, виготовлена на початку XX ст., імовірно, знову ж таки у Житомирі (рис. 3). Чарочка зовсім невеличка — 61 × 31 мм — така собі “дитяча”. Має круглу піднесену профільовану підставку. На стінках циліндричної, трохи розширеної догори чаші розміщено гравіровані схематичні зображення будівель та дерев. Присутні клейма “ДФ.РК” невідомого київського майстра (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, № 612, с. 166) та пробірне київського окружного пробірною управління 1908–1926 рр. (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, № 3891, с. 259) (рис. 4). Завдяки розвідкам О. М. Мальцевої багато “невідомих” київських майстрів перестали бути киянами (Мальцева 2015, с. 291). У нашому випадку, схоже, та сама історія.

Іще 2016 р. у мережі на форумі колекціонерів з’явилася версія про те, що клеймо “ДФ.РК” позначає житомирську майстерню, власниками якої були Дув

Рис. 3. Чарочка кїдушна. Житомир. Початок XX ст.

Рис. 4. Клейма на кїдушній чарочці.

Фінгергут і Рухля-Малка Клейнбах². Цю версію також підтримав дослідник Олександр Хрустальов в короткій інтернет-публікації³. Форумчани посилалися на інформацію у довіднику "Весь Юго-Западный край" за 1913 р. Справді, у названому виданні на сторінках м. Житомира у розділі "Ювелірні майстерні" зафіксовано: "Фингергутъ Дув. и Клейнбахъ Малка-Рухля, Гоголевская, с.д." (Весь Юго-Западный край 1913, с. 699). Це перша за часом і поки що єдина згадка майстерні у статистичних довідниках.

Предмети з клеймом "ДФ.РК" останнім часом періодично з'являються на інтернет-аукціонах. Їх небагато (це чарочка, схожа на ту, що зберігається в нашому музеї, та дві столові ложки), але вони дають деякі підказки. Всі вони мають окружне київське клеймо 1908–1926 рр. (не раніше). Одна з ложок декорована стилізованим кавказьким рослинним орнаментом (рис. 5) і має напис "Кавказъ" на черпачку⁴. Інша ложка має клеймо "ДФ.РК" із зображен-

² URL: <https://www.antik-forum.ru/forum/archive/index.php/t-245242.html>

³ URL: <https://www.academia.edu/29393676/Житомир>

⁴ URL: <https://meshok.net/en/item/210150249-Ложка-серебряная-84-дф-рк-кавказъ>

Рис. 5. Клема на ложці "Кавказь". Житомир. Початок XX ст. Фото з мережі.

Рис. 6. Клейма на столовій ложці. Житомир. Початок XX ст. Фото з мережі.

ням медалі, вірогідно якоїсь виставки, на жаль поки не ідентифікованої⁵, яка відбулася десь між 1908 та 1914 рр. (рис. 6). Чому саме в цей період? Згідно з даними довідників "Весь Юго-Западный край" за 1906 та 1907 рр., у Житомирі працювало 14 майстерень золотарів та сріблярів, серед яких Фінгергута і Клейнбах не було. Чи з'явилася їхня майстерня у 1908 р.? Певних свідчень поки не маємо, але і відкинути таку можливість також поки що немає підстав. Отже раніше 1908 р. відзнака виставки ніяк не могла прикрасити клеймо "ДФРК". Зображення цієї нагороди говорить про те, що час існування майстерні, хоча і короткий, очевидно був досить плідним.

Цікава також згадана ложка "Кавказь". Кавказький декор, чи його стилізація, не були випадковими у Житомирі початку XX ст. У місті діяли дві майстерні, які наслідували мотиви кавказьких орнаментів. Довідники за 1906 та 1907 рр. називають власників цих майстерень: "Серебряныхъ изделий кавказск. мастерския / Гамеръ. Чудновск. у., № 25; / Лейденвудеръ. Петербург. у., д. Дорна" (Весь Юго-Западный край 1906, с. 249; 1907, с. 249). Окрім названих "кавказьких" майстерень у 1906 та 1907 рр. у місті іще як ремісник працював Лібер Абрам Камінер (у довіднику 1913 р. прізвище записано як Коменір), чиї вироби, клеймовані у київському окружному управлінні, також ча-

⁵ URL: <https://violity.com/ru/111752792-lozka-serebro-84-df-rk-zhitomirskaya-masterskaya-masterskaya?utm-source=also-like&utm-medium=lozhka-serebro-84-df-rk-zhitomirskaya-masterskaya&utm-campaign=2600uah>

Рис. 7. Тарілочка під кидушну чарку. Бердичів. 1892–1896 рр. Фабрика І. Заходера.

Рис. 8. Клеймо на тарілочці.

сто були оздоблені чорнінням у кавказькому стилі (Весь Юго-Западный край 1906, с. 255; 1907, с. 255). У 1913 р. він мав уже власну майстерню.

Отже, за відсутності (або недосяжності) документів, які б прямо вказували на те, хто стоїть за монограмою “ДФ.РК”, можемо, принаймні, зіставити відомі нам скупі свідчення, які можуть вказати напрямок до певних припущень. Йдеться про дані статистичних довідників, а також той факт, що Житомир на початку XX ст. клеймувався в Києві, а також популярність “кавказьких” виробів саме в Житомирі. І тоді (у першому наближенні!) можна вважати вірогідним, що за клеймом “ДФ.РК” стоїть саме житомирська майстерня, а її власниками були Д. Фінгергут і Р.-М. Клейнбах.

Наступні два предмети єврейського срібного посуду з українськими клеймами у збірці ДНІМ — це тарілочка та кидушна чарка, виготовлені в Бердичеві на фабриці Ізраїля Єсельовича Заходера.

Тарілочка невеличка, кругла, з вузьким піднесеним бортиком. На дзеркалі гравіровані зображення: в центральному круглому медальйоні схематичний малюнок міських будівель та синагоги, медальйон оточений стилізованим рослинно-геометричним візерунком (рис. 7). На дні присутні клейма: київське міське 1892–1896 рр. з Архангелом Михаїлом (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, № 577, с. 165), пробірне “84”, невідомого пробірного майстра “В.Б” з датою “1892”, іменник “ИЕЗ” у прямокутному щитку (рис. 8). (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, № 615, с. 166, де його визначено, як “невідомий київський майстер”).

Рис. 9. Чарка кїдушна.
Бердичів. 1908–1926 рр.
Спадкоємці І. Заходера.

Рис. 10. Клеймо на чарці.

Чарка циліндрична, трохи розширена догори, має злегка відігнуті назовні вінця. Вона, як і чарочка з клеймом "ДФ.РК", маленька (41 × 31 30 мм). Прикрашена гравірованими схематичними зображеннями дерев та двох будинків з двосхилим дахом. Композиція облямована угорі подвійними смугами у формі кутів та дуг. На дні чарки є клейма: київського окружного пробірнього управління 1908–1926 рр. (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, № 3891, с. 259); іменник "Н.И.Е.З" (дуже затертий) (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, № 617, с. 166) (рис. 9; 10).

Клейма фабрики Заходера вже ретельно досліджені і остаточно атрибутовані київськими науковцями. Вперше привернули увагу до імені Ізраїля Заходера розвідки Ж. Г. Арустамян (Арустамян 2002а; 2002б). Пізніше О.М. Мальцева опублікувала деякі нові архівні документи та фірмові бланки, а також різновиди клейм фабрики Заходера та його спадкоємців (Мальцева 2013; 2015). Обидві дослідниці припускали існування московського відділення бердичівської фабрики, заснованої 1851 р. Однак останнім часом з'явилося багато інформації про те, що виробництво Заходерів було започатковане так, у 1851 році, але у м. Шклові Могилівської губ. Потім був московський період бізнесу Ізраїля Заходера, а до Бердичева фабрика перебазувалася лише 1891 р. Цей сюжет вперше було оприлюднено у мережі на форумі сай-

ту “podstakanoff.net” у 2016 р.⁶. На сайті виклали текст брошури “Очерк возникновения и развития фабрики серебряных изделий Е. Заходера”, виданої у Бердичеві у друкарні Кагана 1901 р. з нагоди проведення у місті сільсько-господарської виставки та участі у ній фабрики Заходера (виходячи з назви брошури, справу заснував батько Ізраїля). Немає сумніву, що ця інформація вже відома дослідникам, музейникам, краєзнавцям. Її використано у дописі, що популяризує колекцію кідущних чарок Волинського краєзнавчого музею⁷, а також у нарисі “Заходер та його срібна фабрика” бердичівського краєзнавця Анатолія Горобчука, який на своєму сайті “Мій Бердичів” у 2021 р. переповів зміст оприлюдненого на форумі “Очерка”, додавши до нього інформацію про долю фабрики у період від революції 1917 р. і до припинення існування виробництва у 1930 р.⁸. Обговорення теми Заходера на форумі “podstakanoff” продовжується і до сьогодні, дописувачі досліджують тепер вже не лише фабрику, а й родинні зв’язки Заходерів. Оскільки це чужі розвідки, цитувати віднайдені документи не є коректним, а посилатися на них можна буде лише після офіційної наукової публікації. А от документальні підтвердження періоду багаторічного існування московського бізнесу Ізраїля Заходера, який передував бердичівському, можна знайти в офіційних відкритих джерелах, а саме у статистичних довідниках. У 1874 та 1886 рр. його фіксують Адрес-календарі міста Москви. У довіднику 1874 р., відділ II, розділ “ремісничі заклади” зазначено: “Захадер Израиль Еселев. Могил. мщ. Якм. ч. 2 кв. д. Оболенского” (Адрес-календарь 1874, с. 321). Тут він просто могилівський міщанин, який має майстерню за адресою: Якиманська частина, 2-й квартал, будинок Оболенського. У 1886 р. його вже зараховано до купецького стану (відділ II, розділ “Ремісничі заклади м. Москви — Срібні”: “Заходер Израила Еселевича, куп.; М. Полянка, Фроловский п., д. Заяицкой” (Адрес-календарь 1886, с. 120). Цікаво, що на цій сторінці довідника поруч з Ізраїлем зареєстровано ще двох Заходерів — Іосифа та Якова, щоправда, за іншою адресою (родичі?).

Отже, вперше московська майстерня І. Заходера згадується у 1874 р., а відомі на сьогодні московські клейма Ізраїля Заходера датуються 1882–1892 рр. Тобто виробництво у цьому місті існувало щонайменше дев’ятнадцять років (то не малий час). І хоча плани підприємця щодо столиці, певно, були амбітними, та не Москва зробила ім’я Заходера відомим на європейському ринку. Лише перебазувавшись (хоча і вимушено) до Бердичева Заходер опинився

⁶ URL: <https://podstakanoff.net/forum/wiewtopic.php>

⁷ URL: <https://www.facebook.com/volynkraymus.at.ua/posts/18-сепня-2022> ;
<https://www.facebook.com/volynkraymus.at.ua/photo/?fbid=2910240495943899&set=pcb.2910269549274327>

⁸ URL: <http://berdychiv.in.ua/заходер-та-його-срібна-фабрика>

у найсприятливіших для свого бізнесу умовах, що дало змогу йому, а потім і його спадкоємцям, створити потужну фабрику, яка працювала на попит внутрішнього і зовнішнього споживача.

Вироби фабрики Заходера зберігаються у багатьох українських музеях — Національному музеї історії України, Волинському краєзнавчому музеї, Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського (Арендар 2006, с. 27, № 6), Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. Яворницького. Загалом, багато музеїв можуть продовжити цей перелік, і саме завдяки праці українських дослідниць Ж. Г. Арустамян та О. М. Мальцевої атрибуція музейних пам'яток з клеймом Заходера є справою певною.

ЛІТЕРАТУРА

Адрес-календарь 1874. Адрес-календарь Москвы, изданный по официальным сведениям к 1 января 1874 год. Москва.

Адрес-календарь 1886. Адрес-календарь города Москвы на 1886 год. Москва.

Арендар, Г. 2006. *Срібний посуд XVII — початку XX століть. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Альбом*. Київ: Родовід.

Арустамян, Ж. Г. 2002а. К вопросу об атрибуции серебряных изделий с клеймом "И.Е.З." В: Ключко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції "Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки"*. Грудень 2001 р. Київ: Музей історичних коштовностей України, с. 105–114.

Арустамян, Ж. Г. 2002б. *Фабрика серебряных изделий Израиля Заходера*. В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников одиннадцатого colloquium (8–13 апреля 2002 года)*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 6–10.

Весь Юго-Западный край. 1906. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий. Киев.

Весь Юго-Западный край. 1907. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. Киев.

Весь Юго-Западный край. 1913. Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской Губерниям. Киев.

Мальцева, О. М. 2013. *Паровая Фабрика разных серебряных изделий И.Е. Заходера в г. Бердичеве*. В: Строкова, Л. В., Ключко, Л. С., Березова, С. А., Білан, Ю. О. (редкол.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції "Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки"*. Київ, 12–14 листопада 2012 р. Київ: Музей історичних коштовностей України, с. 282–297

Мальцева, О. М. 2015. *Атрибуція неізнаних клейм майстрів Київської губернії*. В: Строкова, Л. В. (відпов. за випуск). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції "Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки"*. 12–14 листопада 2014 р. Київ: ТОВ "Фенікс", с. 282–293.

Постникова-Лосева, М. М., Платонова, Н. Г., Ульянова, Б. Л. 1995. *Золотое и серебряное дело XV–XX вв. Территория СССР*. Москва: Юнвес, Трио.